

С. ЖОЛДАСБАЕВ

СЫГАНАҚ ҚАЛАСЫН СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АРЫҚ АТАУЫ ХАҚЫНДА (XIV–XVII ғғ.)

Қазак жеріндегі, оның ішіндегі Оңтүстік Қазақстандағы, ортағасырлық қалалардың суландыру жүйесін зерттеу мәселесі – археологияның күн тәртібіндегі басты мәселелердің бірі. Бұл мәселе Кенес дәуірінде, яғни XX ғасырдың 70-жылдарында қолға алынған еді. Ол Отырар қаласына археологиялық зерттеу жұмыстарының басталуына байланысты болды. Қаланы зерттеу үшін құрылған Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының (ОҚҚАӘ) құрамындағы «Отырар қаласын суландыру жүйесін» тексеру бөлімі қаланың сумен қалай қамтамасыз етілуі жөне оның аумағындағы егіншіліктің қандай дәрежеде болғандығын тексерген еді. Бұл мәселені бөлім жетекшісі болған В.А. Грошев өзінін барлау жұмысынан бастап, докторлық диссертация жұмысына дейін жеткізіп, Отырардың суландыру жүйесінен ғылыми монография шығарды¹. Міне бұл жағдай ортағасырлық қалалардың суландыру жүйелерінін өз кезінде қандай маңызды рөл атқарғанын көрсеттіп отыр. Осы мәселені зерттеу бүтінгі күндегі өскелен талапка да қажеттілігін көрсетуде.

Отырарға қазба жұмыстары басталуының алғаш ғылыми жобасын жөне оның ұзак жылдық бағдарламасын жасаган халқымыздың тұнғыш маман-археологы, тарих ғылымдарының докторы К.А. Ақышев еді. Өздерінің «Көне Отырар» кітабының кіріспесінде ортағасырлық қалаларды суландырудың барысында жалпы халқымыздың, оңтүстік аймак экономикасының, мәдениетінің дамуында Сырдарияның рөлі Ніл өзенінің Мысырдағы рөлімен бірдей болғандығын атап өткен².

Ғалымның Сырдарияны Нілге теңеуінен шын мәнінде оның біздін халқымыздың өсіл дамуына тигізген тарихи маңызының адам айтып жеткізгісіз орасан болғандығын көреміз.

Сырдың сүй ортағасырға дейін, оның жағалауында өмір сүрген арғы ата-бабаларымыз сақ, үйсін, қанды тайпаларының да өмір сүруіне нәрін берген. Олар біртінде өркендер, ортағасырлық дәрежеге көтеріліп, бүтінгі халқымыздың халық болып қалыптасуына зор өсерін тигізген. Сол ұзак тарихи жолдардың қалай болғандығын зерделеу арқылы Сырдың сүй жөнсіз ысырапқа ұшыратпауға болады.

Сырдың сүй оның екі жағасында орналасқан Отырар жөне оның серіктес қалалары Алтын тәбе, Құйрық тәбе, Пышақшы тәбе, Ботай тәбе, Оксыз, Абыз тәбе сиякты тағы басқа тәбе болып қалған қалалар пайдаланса, оның орта және төменгі ағысындағы Сауран, Сығанақ, Женд, Баршын-кенд т.б. көптеген қалалар да пайдаланған. Алдымызға қойған мақсатымыз Сығанақ қаласының суландыру жүйесінің қандай дәрежеде дамығандығына көніл бөлу болып отыр. Өйткені ортағасырлық қалалардың ішінде көрнектісінің бірі – Сығанақ қаласы. Бұл атакты қалалардың бірі екендігін К.А. Ақышев та айткан. Оның айтуы бойынша, ортағасырлық қалалардың ішінде № 1 кала Отырар болса, № 2 кала ол Сығанақ дей келіп, ендігі ұзак жылдарға зерттеу жұмысын осы қалаға жүргізу керек деп жазады³.

Қалаға 2003 жылдан бастап Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университетінің жанынан құрылған Сығанақ археологиялық экспедициясы (САӘ) ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізіп келеді. Ол туралы баспасөз беттерінде, ғылыми макалаларда жарияланған⁴.

Ал макалада қаланың суландыру жүйесін қарастырып отырмыз. Бұл мәселеге көніл бөлуде өртүрлі пікірлер мен көзқарастар болғандығын анфарамыз. Соңдықтан олардың дұрыс-бұрыстығына көз жеткізу үшін жазба деректермен салыстыра отырып, оларды далалық зерттеуге дейін қарастыруды жөн көрдік.

Бірінші басты көніл бөлетін мәселе Сығанақ қаласының «Төмен арықтан» алынған сүй арқылы суландырғаны туралы XVI ғасырдың басындағы жазба деректердегі Мухаммед Шайбани ханның хатшысы болған Фазлаллах ибн Рузбиханның жазуында кездеседі. Ол Сығанақ қаласы орналасқан жер адамның өмір сүруіне қолайлылығын жөне ортағасырлық қалалардың ішінде терістікте орналасқан Дешті Қыпшакпен сауда байланысының күшті екендігін, қыпшактардың астанасы болғандығын, қала жөне оның аймағындағы егістіктер Сейхуннан (Сырдария) тартылған каналдармен суландырыл-

¹ Грошев В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. – Алма-Ата, 1985

² Ақишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Оттар. – Алма-Ата, 1972.

³ Ақишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Оттар. – Алма-Ата, 1972. 207-6

ғанын айтып өткен (оросительные каналы ее обработанных полей все выведены из реки Сейхун)⁵. Бірак та Рузбихан каналдың атын жазбаған, дегенмен сол кезде қаланың және оның аймағындағы егістік жерлер Сырдариядан тартылған каналмен суландырылған. Рузбихан каналдың атына мән бермеген.

Әрине Рузбихан Сейхуннан тартылған арықтың Төмен арық екендігіне көніл бөлмеген. Бірак арықтың аты сол кезде белгілі болған, ол яғни «Төмен арық па» жок әлде «Тұман арық» болды ма белгісіз, дегенмен кейінгісімен аталғандығына ешбір күмән болмаса керек. Бұлай дейтін себебіміз XIV ғасырда жазылған жазба деректерден бұл арық «Тұман арық» деген хабарды кездестіреміз⁶. Онда Әмір Темір Сығанак қаласындағы көрнекті ислам дінінің уағызыдауышы өкілі Шейх Сирадж-ад-динға «Тұман арықтың» бойынан бір төбе (телім) жер беруге өкім шығарған.

Бұл мезгілде Сығанак қаласы Әмір Темірдің қарамағанда болғандығын байқатады. Сонымен қатар бұл кезде Әмір Темір өзіне опасызыдық жасаған Тоқтамыс ханды құғындал жүрген. Ол туралы тарихта жеткілікті жазылған.

Екіншіден «Тұман арық» деген сөзді XIX ғасырдың аяғында қалада болған Түркістан аймағының өлкетанушысы Е.Т. Смирнов өзінің «Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы ескерткіштер» атты еңбегінде Сығанак қаласының және оның аумағының Сырдариядан тартылған «Тюмень-арық» арқылы алынатын сумен суландырылғанын жазып қалдырган⁷.

Смирновтың макаласын пайдаланып 1899 жылы Перовск уезінің басшысы В.А. Каллаур Сығанак қаласына біраз зерттеу жұмысын жүргізген. Ол өзінің ғылыми макаласында Сығанак қаласының және Асанас т.б. қалалардың топографиялық құрылышы жайлы мәліметтер жариялады. Фалымның басты істеген кызметі Сығанактың жалпы көрініс сыйбасын және қаланың шығыс қақпасының алдындағы 120 м жердегі мешіт пен сағананың құрылыш жүйесінің жобасын жасаған. Сонымен қоса Каллаур да Төмен арық туралы хабар береді.

Бірақ ол арықты Арыс өзенінен алған деп қателеседі. Арықты казуға он мың адам қатынасқан, сондықтан Тюмен (Түмен –С.Ж.) арық деп аталған дейді⁸.

Түркі тілінде өскери он мың адамды басқару «түмен» деп аталған. Сондықтан да орыс ғалымдары «Түмен» сөзіндегі «у» әрпін «ю» мен шатастырып тюмен деп жазып жүрген. Ал қазіргі кезде қазаша «Төмен арық» болып аталаған жүр.

Каллаурдың бұл арықтың Арыс өзенінен тартылған деп айтудына өзінше анықтама береді. Ол кезде Сырдарияның ескі арнасы «Ешкі өлмес» қамалының жанынан Қызыл құм арқылы акқан дейді. Ол арна бүгінгі күні Өгіз жылғасы деп аталады. Ал ескі арнада қөптеген төбе болып жатқан қалалар орналасқан дейді⁹. Алайда ғалымдар мұны макұл көрмейді. Бұл пікір археологиялық жағынан зерттеуді қажет етеді.

Енді бүгінгі «Төмен арық» деп аталаған жүрген арықтың Әмір Темірдің «Тұман арықтан» берген жер үлесіне байланысты «Тұман» деген тайпаның түркі тайпаларының арасында болғандығына және олардың осы Сырдың орталық ағысында Әмір сүргендігі туралы пікірге тоқталып өтелік. Өйткені бұл арықты сол тумандықтар қазып солардың атымен аталды ма деген ой туындейді. XV-XVIII ғғ. Қазак хандығы жайлы жазба деректерде «тұман» тайпасы туралы үш жерде кездеседі. Бірінші деректе «из группы туман» десе, екінші «из племени тубай туман» Дарвиш-бахадұр қазактардың Шайбани ханға қарсы түрушылар болған¹⁰. Ал үшінші деректер «из племени людей туман Қылыш-бахадұр» Әбілхайыр ханға қарсы құрестегі тайпалардың қатарында жүрген¹¹. Деректерге караганда оқиға Сығанак қала-

⁴ Жолдасбаев С. Перспективы охраны и изучения средневекового городища Сыганак //Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдараламасы бойынша 2005 жылғы археологиялық зерттеулер жайлы есеп. – Алматы, 2005, 254-257-66.

⁵ Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман наме ий Бухара. Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред. А.К.Арендса. – М., 1976, 116-б.

⁶ Материалы по истории казахских ханств XY-XVIII веков. – Алма-Ата, 1969, 317-6.

⁷ Смирнов Е.Т. Древности на среднем и нижнем течении р.Сырдарьи //Протоколы Турк.кружка любит.археологии, 1897 (1896-1897), 2 протокол от 17.II.1897, 1-14-66.

⁸ Каллаур В.А. Древние города Саганак (Сунак), Ашнас или Эшнас (Асанас) в Перовском уезде, разрушенные Чингиз ханом в 1219г// Протоколы Турк.кружка любит.археологии, 1900 (1899-1900), 5, протокол №1 от 7.II.1900, 9-11-66

⁹ Көрсетілген автор. 96. сілтеме

¹⁰ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген 16-17-66.

¹¹ Көрсетілген енбек, 97-б.

сының аумағында болған. Ал орта ғасыр тарихының білікті маманы Т.И. Сұлтановтың хабарына қарағанда Арас бойындағы тайпалардың ішінде Әбілхайыр ханның хан болып көтерілуіне жақтас болған 54-тайпаның тізімінің ішінде 42-ші болып «тубай-туман» болып тұрса, ал 43-ші тізімде «туман», ал 44-ші тізімде «туман-минг» болып жазылған¹².

Бұған қарағанда «туман» тайпасының үш рудан тұрғанын байқау киын емес. Бұл тайпалардың барлығы Сығанактың аймағында болған. «Шайбани хан» шежіресінде¹³, Әбілхайыр хан қаза болғаннан кейін тайпалардың ыдырап Қылыш-бахадурдың қазақ хандығы жағына шыққандығын көрсетеді.

Келтіріліп отырған жазба деректерге қарағанда, Төмен арық емес тұмандықтар казған «тұман арығы» болуы әбден ықтимал.

Орыс деректерінде Сығанак қаласының Сырдарияның бірде сол жағында тұрғандығы көрсетілсе, екінші бір деректе он жағында екендігі жазылған. Мұның біріншісі XVI ғасырдың ортасында жазылған¹⁴, ал екінші деректе қала Сырдың он жағында тұрғандығын орыстын тұнғыш картографы 1701 жылы Сібірдің сызба кітабына кіргізген. Онда қаланың тұрған жері де көрсетілген¹⁵. Сондықтан да соңғы кезде қаланың Сырдың сол жағында тұрғандығын кейбір зерттеушілердің қуаттап журуі шындыққа жана спайды¹⁶.

Сонымен катар Әбдіқадыр Аскар «Төменарықтың» атының шығуына өзінше пікірін қосады. Ол бұл арықтың басқа арықтарға қарағанда арықтардың ішіндегі ең үлкені, ең терені демек ең төмені де осы арық болғанын тарихи жазбалар жокқа шығармайды, сондықтан бұл арықты қазіргідей «Төменарық» деп атау әбден орынды дейді. Жерімізде қанша жергілікті атаулардың адам танымастай болып өзгеріп кеткендерін қалпына келтіре алмай жүрміз. Сондықтан бұл арық төмен аталуы мүмкін емес, ешбір мағынаны бермейді, бұл «туманнын» орысша «тюмень» аталуынан қазақшаға төмен болып алынуы. Сол себепті тарихи жазба деректерді ескере отырып арықтың ұмытылған тарихи атауы «Туманарық» деп атауымыз керек.

Сығанак қаласын оңтүстік жағынан су тартылған Тұманарықпен суландырса, солтүстік-шығыс жағынан Қаратаяудан ақкан бұлак суларымен суландырған. Бұл туралы да қаланың көрнекті діни адамдарына берілген қуәліктерде Қаратаяудан шығатын Мынбұлақ, Шолақ, Арыстанды, Кызылтала, Келте шалғия сияқты бұлактардың сүйін пайдаланып жер айдан өнім алуға құқық берілген¹⁷. Және бір ескертілген жағдай олардан ешбір алым-салық алынбауы ескертіліп, той-думан, діни мейрам күндері олардың жақсы дөрежеде күтілуі және ораза, айт күндері сойылып таратылатын майдың жақсы жерлері жамбас, жілік сүйектерін алуы (беру) қажет екендіктеріне толық мүмкіндік берілген. Қаланың «төменарықтан» су алатының А. Якубовский де өзінің «Сығанак қаласының кирандылары» деген атактығылыми еңбегінде¹⁸ ерекше токталып кеткен. Қала аймағындағы «Қарлұқ арығы» казір «Бұлдырық арығы» аталатын арық және Көктас бұлағынан келетін «Меш» арығынан екі жұп жер сүйемен бірге Сұлтан Ысамиддин өuletіне тиісті болған. Бұл хабардан қаланың аумағындағы сулы жерлер діни лауазымды адамдарға бөлініп берілгендейін көреміз¹⁹.

А. Якубовский жергілікті сұнақтармен байланыс жасап, олардан Ескі Төменарық станциясының су шығаратын құдығынан (водокачки) бір шақырым жерден шығып Ақтөбеге дейін жетіп, одан екіге бөлінетінін, бір тармағы Көккесенеге карай акса, екіншісі оңтүстік-батысқа карай Сығанакқа бағыт алатының жазады²⁰. Фалым Тұманарықтан басқа қаланың аумағын суландыруға Бозғыл өзектен шығатын екінші бір үлкен арық туралы жергілікті адамдардан біледі. Ол Бозғыл өзек арығының Бозғыл өзек көлінен шығатынын, көлге судын Сыр тасыған кезде құйылып одан арық арқылы қалаға су тартылатының жазады. Ал көл Төменарық пен Жаңақорғанның арасында, Қолден Сығанакқа дейін 30 верст²¹. Алайда бұл арықта су тек Сыр тасыған кезде, сөүір, мамыр, маусым айларында ғана болады. Жер суландыруға ең қажетті кез. Бұл кезде егіншілер егістіктерін жетілдіріп алады.

¹² Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в ХV-ХVIIIвв. – М., 1982, 15-16-66.

¹³ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген. 97-б.

¹⁴ Книга Большому Чертежу (Памятник 17в). Подготовлен к печати и ред. К.Н. Сербиной. М.-Л., 1950, 229с.

¹⁵ Чертежная книга Сибири, составленная тобольским сыном боярским Семеном Ремезовым в 1710г. – СПб., 1882

¹⁶ Әбдіқадыр Аскар. Төменарық атауы қайдан шықкан //Сыр бойы, 2002-9мамыр.

¹⁷ Материалы по истории казахских ханств...көрсетілген 313-320-66.

¹⁸ Якубовский А.Ю. Развалины Сығанака (Сүннака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2, 123-159.

¹⁹ Шахизында Қаракожаұлы. Сунак ата «Ысамиддин». Астана, «Нұржол», 2003, 67-б.

²⁰ Якубовский А.Ю. Развалины Сығанака (Сүннака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2, 158.

²¹ Якубовский А.Ю. Развалины Сығанака (Сүннака). Сообщения ГАИМК, 1926, вып.2, 159.

Сонымен корытындылайтын болсак Сығанактың суландыру жүйесі Отырар қаласының суландыру жүйесіне карағанда өте күрделі болған. Себебі Отырар Сыр мен Арыс өзендерінің киылсызында және өте жақын тұрған. Ал Сығанақ Сыр бойынан 20-30 шақырым алыс тұрған. Дегенмен зерттеушілер қаланың Сырдан қашықтығын әркалай жазады. Бұл археологиялық зерттеу кезінде анықталады. Мұндай қашықтыққа қарамастаң сығанактықтар судың басты корын Сырдариядан алған. Жазба де-ректер мен ғылыми пікірлерде бұл туралы ойдағыдай пікір тудырмайды. Екінші арықтың Сырдан қашан тартылғандығы туралы ешбір дерек айттылмайды. Бұл мәселеде археологиялық жұмыс жүргізілмей анықталуы мүмкін емес. Ол үшін қаланың алғашқы тұрғындарының өмірі қашан басталды? Мұны анықтасақ, сонда арықтың қашан тартылған кезін шамамен кай мезгілде қазылғаның білуге болады. Бұгінгі танда сөз болып отырған пікірлер қалаға судың Сырдан тек соңғы орта ғасырдың алғашқы кезіндегі (XIVғ.) тартылғандығы жайлығана сөз болып отыр.

Резюме

Статья посвящена истории орошения средневекового городища Сыганак. Анализ имеющихся в источниках мнений позволил автору установить исконное название некоторых арыков. Выяснилось, что название «Тюменарык», оказывается было не Тюмень и не тумень, и не төмен (на казахском языке). Его первоначальное название было «Туманарык», т.к. в те времена, примерно в XIY-XV вв, вокруг городища Сыгнак жило племя «Туманцы», которыекопали арык. Поэтому этот арык и получил свое название «Туман арык». Русские исследователи называли его «tümen», а местные казахи «төмен» арыком.

Summary

This article is devoted to the history of medieval hillfort Syganak irrigation. An analysis of the available sources of opinions allowed the author to name some of the irrigation ditches. It turned out that the name « Tumanaryk », is it not, nor tumen?, Tyumen and tomen (in Kazakh). Its original name was «Tumanaryk», because in those days, some XIY-XV centuries, around the site of the Tumancy tribe lived Syganak, who dug aryk. Therefore the aryk and got its name «Fog aryk». Russian explorers called it «Tyumen», while the local Kazakhs «tomen» arykom.